

מעבדת אי-ההפיכות הירושלמית

אלונה נצן-שיפטן וניר חסון

זמן קצר לפני חגיגות העשרים למלחמת ששת הימים ופרוץ האינתיפאדה הראשונה ניסח מירון בנבנישתי את התזה המזוהה עימו יותר מכול: תזת אי-ההפיכות. הרפובליקה השנייה שקמה ב-1967 אינה מצב זמני שהסדר מדיני ישיב אותו לאחור, הוא טען, אלא מדינה דו-לאומית שהישראלים הם אזרחיה והפלסטינים - נתיניה. בנבנישתי, שהיה סגנו של ראש עיריית ירושלים טדי קולק בשנים שלאחר סיפוח מזרח העיר, מוצג לרוב לצד קולק כמעין אופוזיציה פנימית, נאורה ומרחיקת ראות למפעל ההתנחלויות בחזית הירושלמית, שניסתה לשווא להקים עיר עולם רב-תרבותית. בפועל, למרות כוונותיו הטובות, הייתה לו גם תרומה ליצירת המציאות הפוליטית הבלתי הפיכה. מאמר במלאת שלושים לפטירתו

אוקטובר 2020

יום השביעי למלחמת ששת הימים קמה בארץ-ישראל הרפובליקה הישראלית השנייה

[...] הרפובליקה הישראלית השנייה היא דו-לאומית ובעלת ריבוד היררכי קשיח

המבוסס על השתייכות אתנית". כך כתב מירון בנבנישתי ב-1987. באותם ימים, רגע לפני חגיגות העשרים למלחמת ששת הימים ושני רגעים לפני פרוץ האינתיפאדה הראשונה, ניסח בנבנישתי את המונח שיזוהה עימו יותר מכל מונח אחר: "אי-ההפיכות". הרפובליקה החדשה שקמה ביוני 1967, הוא טען, היא לא מצב זמני, חולף, שהסדר מדיני כלשהו ישיב אותו למסלולו - היא המדינה הדו-לאומית שהקמנו ושהישראלים והפלסטינים הם אזרחיה ונתיניה, בהתאמה; היא מערכת יציבה וחזקה מאין כמוה, שבאמצעות שיח של "כיבוש" ו"מתנחלים" מסתווה למערכת זמנית; הזמניות המדומה הזאת מאפשרת לה להתבסס עוד ועוד.

מאז שכתב את המילים הללו חלפו עוד 33 שנים, שתי אינתיפאדות, תהליך שלום, הסכמי אוסלו, הקמת הרשות הפלסטינית, הקמת חומת הפרדה, התנתקות מעזה - וכלום. המערכת יציבה כשהייתה, למעשה היא הרבה יותר יציבה ממה שהייתה ב-1987. אם באותה שנה שרטט בנבנישתי את מבנה הפירמידה שאי

אפשר להפוך, הרי שמאז נוצקו ביסודותיה עוד טונות של בטון. תזת אי-ההפיכות של בנבנישתי הוכיחה עמידות יוצאת דופן בפני המציאות. המבנה הדו-לאומי של המשטר הישראלי כמעט אינו שנוי במחלוקת, ומשנה לשנה קשה יותר לשרטט עתיד שבו הישויות, הישראלית והפלסטינית, נפרדות זו מזו בתנאי שלום. "לא יכול להיות ניצחון גדול יותר ליצרן רעיונות מהתקבלותו של רעיון שלו כמובן מאליו", ציטט בנבנישתי את ברוך קימרלינג עשורים מאוחר יותר.^[1]

קשה עד בלתי אפשרי לעמוד על מלוא היקף דמותו הסוערת והמבריקה של בנבנישתי, שנפטר לפני חודש בגיל 86. הוא היה חוקר פורץ דרך ששפך אור חדש על מציאות החיים בישראל-פלסטיין - הוא פרסם ספרים על הסכסוך, על תולדות הצלבנים, על ירושלים, על ערים שסועות ועל בתי עלמין; הוא ייסד את תחום חקר ההתנחלויות, ערך את אנציקלופדיית "בריטניקה לנוער" וגם שימש מבקר מסעדות. העושר האינטלקטואלי הזה משכיח את היותו של בנבנישתי גם איש מעשה. כשכיהן בתפקיד הממונה על מזרח ירושלים מטעם עיריית ירושלים, ולאחר מכן בתפקיד סגן ראש עיריית ירושלים לתכנון, היה לו חלק מכריע בעיצוב העיר המאוחדת. במאמר קצר זה נבקש לעמוד על הקשר בין פעולותיו באותן שנות עשייה בעיריית ירושלים לבין תפיסת עולמו המאוחרת כאינטלקטואל ופובליציסט - ובפרט בהקשר של תזת אי-ההפיכות.

תזת אי-ההפיכות מקושרת כיום לרוב למפעלו של הימין המתנחלי. יש שיאתרו את שורשי הפעילות המתנחלית בממשלות אשכול, גולדה, רבין ופרס לאחר 1967. בנבנישתי וטדי קולק מוזכרים לרוב כמעין אופוזיציה פנימית, נאורה, ליברלית ומרחיקת ראות, שניסתה, ללא הצלחה, למנוע את האסון וליצור "עיר נורמלית", רב-תרבותית, בתנאים בלתי נורמליים. "רציתי לשמור על אופציות פתוחות, לתרום להיווצרות תנאים לדיאלוג מתמשך, שאנשים יוסיפו להאמין כי אפשר ליצור 'משחק סכום חיובי'", העיד בנבנישתי על עצמו ועל פעולותיו בעירייה בשנים שלאחר 1967.^[2] אבל בפרספקטיבה של היום, למעלה מיובל שנים אחרי אותן החלטות מכריעות, אפשר לקבוע כי הדרך הזאת עצמה תרמה להפיכתה של הנורמליזציה לבלתי מושגת. לבנבנישתי, שהיה יועץ בכיר וסגן ראש עיריית ירושלים בשנים הקריטיות של עיצוב העיר לאחר 1967, יש חלק מכריע בהבניית המציאות הזו. כפי שנראה, למרות כוונותיו ושאיופיותו תרמה פעילותו לכך שהאפשרויות נסגרו ואי-ההפיכות נטעה שורשים. אין זה מרחיק לכת לומר שהוא עצמו לקח חלק ביצירתה של מעבדת אי-ההפיכות המתקדמת ביותר: ירושלים המאוחדת.

היליד

בבסיס תפיסותיו ופעולותיו של בנבנישתי ניצבת תפיסתו את עצמו כ"יליד". "בכל ניתוחי התיאורטיים לא השתחררתי מהתחושה שאני אבן מאבניה של הארץ הזאת, בדיוק מה שאבא שלי רצה שאהיה: יליד", הוא כתב.^[3] זלי גורביץ וגדעון ארן הטיבו לתאר את אותה ילידיות נחשקת של בני מהגרים, התגלמות היהודי החדש, הצבר.^[4] זו לא הייתה ילידיות מובנת מאליה, אלא מסע מודע ורוויי כמיהה אל הילידיות. זוהי ילידיות נוסח משה דיין, הצבר האולטימטיבי, שלאוטוביוגרפיה שלו קרא **לחיות עם התנ"ך**,^[5] שגדל עם ערבים בעמק זרעאל ודבר את שפתם. בנבנישתי לא צמח בין רגבי העמק, אלא בין אבני ירושלים, שאביו הגיאוגרף נתן בהן שמות. לשיטתו, בן המקום חייב להיאחז במקום, ובירושלים

נאחזו אנשים בני שתי תרבויות, שגם היום אי אפשר להפריד ביניהם, כי אלה ואלה בעלי זכות על המקום. אלא שזכות זו, לדידו של בנבנישתי, נמדדה בעיקשות ובאומץ להיאחז במקום. תפיסה זו באה לידי ביטוי בוויכוח הפומבי שלו עם אדוארד סעיד בשנת 2000. בנבנישתי הגיב אז לספרו האוטוביוגרפי של סעיד והפנה אצבע מאשימה להוריו של סעיד ולשאר האליטות הפלסטיניות שנטשו מייד עם פרוץ הקרבות ב-1948. "ברגע ההיסטורי שבו פינו הבריטים את המחסום (המחסום הבריטי ברחוב עזה ששניהם הכירו כילדים, אני"ש ונ"ח) והסתלקו, היינו שם ואספנו את התחמושת הזרוקה, אבל אדוארד סעיד כבר שהה בביתו שבקהיר, לשם ברחו משפחתו מיד אחרי שנשמעו היריות הראשונות בסוף 1947".

[6] לשיטתו של בנבנישתי, אותם "מוגי הלב [...] ברחו והותירו את 'ההמונים הנבערים' לגורלם".

[7] בנבנישתי כיבד את השורשיות של הפלסטינים שנותרו. לעומת זאת "נטישה" - לא הימלטות, לשיטתו - מעמעמת את הזכויות. לסעיד אין זכות טענה לירושלים, כך עולה מדבריו, כי משפחתו נטשה באדנות, בלי מאבק.

בהמשך לוויכוח זה העיד בנבנישתי על עצמו שהוא היה עיוור לסבלם של הפלסטינים ורק אחרי 1967 חלחלה הטרגדיה שלהם לתודעתו, "אבל לתודעתו של סעיד לא חדר מעולם הנרטיב שלי". [8] זו הטענה שהפכה את בנבנישתי למושא ביקורת משני צידי המתרס הפוליטי.

מייד לאחר המלחמה קיבל בנבנישתי את האחריות והסמכויות לנהל את מזרח ירושלים. לתושביה הוא ביקש להעניק שוויון זכויות, אלא שבכך סייע - ועל כך הצר בדיעבד - לחסל את עיריית אלקודס. בציבור היהודי שטוף האופוריה דנו אותו ברותחין וראו בו אוהב ערבים הלוקה בעיוורון פוליטי. כשתוכנית הרבעים שלו לניהול ירושלים דלפה לעיתונות ב-1971, נכתב על קירות ירושלים: "לבתר את בנבנישתי ולא את ירושלים". [9] אין ספק כי בקרב בני דורו הוא סימן את האיש שסירב לעצום את עיניו, שסירב לראות בפלסטינים רק שומרי סף של תרבות תנ"כית, סטטיסטים בנוף, שזיהה עוול ופעל לתקנו. לעומת זאת, בוויכוחיו עם אינטלקטואלים פלסטינים הוא לא ויתר על האידיאולוגיה הציונית, על הילידיות בזכות. לישראלים הוא היה שמאלני עוכר ישראל, לפלסטינים - ציוני ריבון ועיקש.

האידיאולוגיה הישראלית-ציונית שלי, הכשרתי המקצועית וגישתי הליברלית התנגשו זו בזו פעם אחר פעם ואולם הסתירות לא בלבלו אותי. עשיתי בכל שאלה לגופה, בלי להרהר כיצד פעולה אחת סותרת את קודמתה ועלולה לסתור את הפעולה שתבוא אחריה. לא היססתי להימנות עם המחליטים להרוס בתי מחבלים שנתפסו, וחודשים אחדים אחר-כך לאשר רישיון בנייה במקום הבניינים שנהרסו. ניסיתי לצמצם את השטחים שנועדו להפקה מידי ערבים והקמתי משרד שעסק בתשלום פיצויים על קרקע מופקעת. נאבקתי בהוראה לפנות בתים, עונש על זריקת רימוני יד על מתפללים, והתנדבתי לבצע את הפינוי בהומניות. אישרתי תוכנית להקמת מצבות לחללי המלחמה הערבים, והורתי לסלק מצבה שהוקמה באופן לא חוקי. פעלתי לכינונה מחדש של עירייה ערבית למזרח העיר, וארגנתי הצבעה המונית של ערבים למועצת העירייה הישראלית [...]

כל הפעולות היו לא עקביות וסתרו זו את זו אם הן נתפסות כמערכת שיש לה מטרה מוגדרת. על כל פנים הן לא קידמו רק מטרות של ישראל או רק מטרות מקצועיות או ליברליות, אבל היה בהן, כך אני רוצה להאמין, היגיון פנימי. [10]

את ההיגיון הפנימי הזה פיתח בנבנישתי בהיותו איש המעשה של טדי קולק. קולק, לדברי בנבנישתי, היה ייחודי בין פוליטיקאים בשל היותו בן התרבות הווינאית. הם עבדו יחד עוד בחברה הממשלתית לתיירות, אחר כך, ב-1965, ניהל בנבנישתי את קמפיין הבחירות של קולק, ושעתם הגדולה יחדיו החלה עם איחוד ירושלים ביוני 1967. ייתכן שהמכנה המשותף הגבוה ביותר של איש התרבות מווינה ושל מלך הארץ מירושלים היה אותו אוקסימורון ציוני-ליברלי שעמד בלב מעבדת אי-ההפיכות הירושלמית. אי אפשר לקחת משניהם את הליברליות שלהם, אבל גם אסור לשכוח שזו ליברליות של הריבון.

ירושלים – עיר עולם

ירושלים השתנתה במהירות לאחר המלחמה. אדריכלים ומתכננים החלו לשרטט את העיר המאוחדת. "כשאומרים תכנון", כתב קולק לימים, "אין פרושו רק החלטה מה לבנות היכן. פרוש הדבר הוא להחליט איזה סוג של עיר יהיה לנו, באיזו מהירות היא תגדל, מה תהיה המתכונת החברתית שלה [...] ומה יהיה פרצופה בשנת 2000 ואחרי כן".^[11] אכן המתכננים של אותם שנים קבעו הרבה יותר מאשר מה לבנות והיכן, אבל לא ברור אם ירושלים של ימינו היא התוצאה אליה הם כיוונו.

הוויכוח על שטחה ועל אופייה של העיר ניצת מייד. בנבנישתי, נציג העירייה, דגל בעיר המכונסת שבדיעבד הייתה רק שליש מהעיר המאוחדת. ב-1968, שנה לאחר האיחוד החד-צדדי, הופקעו אדמות "הבריח הצפוני" שעליהן נבנו, בשקט יחסי, הגבעה הצרפתית, רמת אשכול ומעלות דפנה. שקט זה הופר באוגוסט 1970, כאשר הפקעות הקרקעות שעליהן נבנו לימים רמות אלון, גילה, ותלפיות מזרח, לוו בסערה מטלטלת. החברה האזרחית תססה. ייהודה של ירושלים, חששו המבקרים, יתגלם בפיזור עירוני ובכיעור אדריכלי של סְלֶמֶס במזרח ירושלים. באווירה סוערת זו ציפו כולם לבואה של צמרת האדריכלים והמתכננים הבינלאומית שזימן קולק כחלק מוועד ירושלים - ועד בינלאומי עתיר חתני פרס נובל שבו חברו אנשי תרבות, רוח ואמונה אל אמנים ואדריכלים. המתכננים הציגו בפני הוועד את תוכנית האב 1968 ונגזרותיה, שהכינו חמש רשויות התכנון של המדינה. מטרת התוכנית היו לאומיות, עירוניות ואוניברסליות. היא ביקשה לחזק את חשיבותה האזרחית של עיר הבירה, לדאוג לרווחת תושביה ולהגן על המקומות הקדושים, בסדר זה. מטרת אלה תורגמו ליעדים ולפתרונות פיזיים, שתוארו בדיאגרמות ובאומדנים בעלי תוקף מדעי. העיר חסרת הרמזורים רושתה כבישים, ושדרה חגיגית מרובת נתיבי תנועה חיברה בין הר הצופים להר הרצל ובדרכה נשקה לחומות העיר העתיקה.^[12]

במקום להריע לתוכנית העדכנית לעיר בירה מודרנית, תיארה העיתונות כיצד הניפו עליה המומחים הנכבדים גיליוטינה. לדידם התוכנית שגתה בסדר העדיפויות - ירושלים היא בראש ובראשונה עיר אוניברסלית, מרכז רוחני, עיר שערכיה האסתטיים הם על-זמניים. מיטב מתכנני ישראל ואדריכליה ישבו וצפו כיצד האדריכלים שועי העולם שאותם העריצו, שופכים את זעמם על התכנון הישראלי הדדוקטיבי. התנגדותם המתלהמת לכבישים שחתכו את האגן הוויזואלי של העיר העתיקה, עמדה בניגוד חריף להתעלמותם מסערת ההפקעות שמולה ניצב קולק חסר אונים. אמנם קולק רטן שהמומחים המבקרים אינם יכולים לנסוע במכוניות פאר אל האלף הבא ולצפות מתושבי ירושלים לרכב על חמורים, אבל בה בעת הפנים היטב את המסר שהקל עליו לחלק את תכנון העיר בין שני מנגנונים - מתכנני משרד השיכון שרטטו את העיר המורחבת על פני גבעות מזרח ירושלים, ואילו ראש העירייה קיבל על עצמו

לעצב את הנוף באגן ההיסטורי המקודש של ירושלים בהתאם לביקורת המומחים.^[13] יש הרואים בחלוקה זו "טרייד-אוף" - קולק קיבל את הזכות לעצב את הלב ההיסטורי בתמורה להתעלמותו מהנעשה בגבעות שמסביב.

תכנון הנוף שסביב העיר העתיקה משקף את הגישות הליברליות שאפיינו את קולק ואת בנבנישתי. כפי שקולק העיד בעצמו: "ככל שהתקרב סוף המלחמה, אחזה בנו בכולנו ההרגשה, שזהו פתח של תקופה חדשה, והחלטנו לסמן אותה במוסיקה. אכן, האירוע התרבותי הגדול הראשון אחרי המלחמה היה קונצרט על הר הצופים. רצינו להציג את דמותנו האמתית לעיני העולם, ולא להיראות כמיליטריסטים רק משום שהצלחנו בלחימה. רצינו במיוחד, כי ירושלים תהיה סמל של חיי שלום ותרבות".^[14]

התרבות, או ליתר דיוק הפוליטיקה התרבותית, היא אכן המפתח להבנת פעולותיהם של קולק ושל סגנו לענייני תכנון מירון בנבנישתי. כמו תנועת העיר היפה (City Beautiful Movement) בארצות הברית, שכרכה יופי אורבני עם מעלות אזרחיות, כך גילמו קולק ובנבנישתי את הליברליות האזרחית שלהם בייפוייה של העיר. את חוקי המשחק הם למדו מהבריטים, שלשיטתם היו שומרי הסף של הרעיון הוויזואלי של ירושלים. הרעיון לבש צורה בעזרת סופרים ואמנים כמו דייויד רוברטס שתחריטו מהמזרח התיכון של המאה התשע-עשרה זכו לתהודה רחבה. החדשנות של הבריטים הייתה היכולת להפוך את הדמיון האוריינטליסטי למדיניות מרחבית המעוגנת בכלים של תכנון מודרני. תוכניות האב הבריטיות הפקיעו את העיר העתיקה מן הרצף העירוני באמצעות חגורה ירוקה - רצף פארקים שנהגו שלטונות קולוניאליים להקים ושימש חייץ סניטרי בין הקסבה הילידית לעיר המודרנית. האימוץ של אותה חגורה ירוקה לתוכנית הישראלית גילם את תמצית הפוליטיקה התרבותית של ראש העירייה קולק. אם ישראל תשמור על דמותה הנחשקת של ירושלים כפי ששרטטו אותה הבריטים עבור כלל האומות, היא תשלוט במקומות הקדושים לא בכוח אלא בזכות. במקום להיכנע לזללנות נדל"נית או לבניית מלונות יוקרה על קו האופק שיהפכו את הנוף למצרך תיירותי, ישראל תטפח את המופע של עיר מוקפת חומה הנישאת מתוך גאיות חשופים כנוכחות על-זמנית. בכך תפגין את עליונותה המוסרית ותהיה שומרת הסף של המתנה שהעניק העם היהודי לתרבות המונותאיסטית, שלמאמיניה כולם יש חזקה על ירושלים.^[15] זו עמדה רבת סתירות שהתאימה להפליא לאופיו הסתור של בנבנישתי - היא אפשרה ציונות בעלת תפיסה עצמית של עליונות מוסרית ליברלית ומשתפת מבלי לוותר על הריבונות הישראלית ועל הסנטימנטים הציוניים שליוו אותה.

אם קולק ובנבנישתי היו יחדיו הליברלים שעמדו מול הממשלה ותיאבונה הטריטוריאלי, בנבנישתי היה לעיתים קרובות האופוזיציה לקולק מבית. מיתוגה של ירושלים בידי קולק כעיר עולם, ובהתאם החשיבות, יש שיאמרו המופרזת, שהוא העניק למה שנאמר בלונדון ובניו יורק, היו גם מקור לא אכזב למתחים בינו לבין הסגן לענייני תכנון. דוגמה לכך הוא אותו גן לאומי סובב חומות שעליו הייתה גאווה פרנסית העיר. קולק אימץ את הגישה הבריטית כדי להשיג הכרה בינלאומית במעמדו כשומר הסף של העיר, בניגוד למה שתיאר כהזנחה ירדנית. עכשיו, כמו בישראל לעולם, יש לכם עם מי לדבר, מישהו משלכם. מתכנן הגן אריה דביר שהתבגר בתל אביב, ביקש לעצב את אותו הנוף בו דוד ושלמה רעו את העדרים, לקלף את המודרנה ולחשוף, בעצת מורו, אדריכל הנוף הנודע לורנס הלפרין, את נוף בראשית הנשגב והעל-זמני של ירושלים. בנבנישתי, יליד ירושלים, נשא ונתן בין הצדדים. הוא שם סייגים לגישה

האוריינטליסטית של האדריכלים ואדריכלי הנוף, סירב להכפיף את חיי הפלסטינים לירושלים המדומיינת, והחריג את סילוואן מתחומי הגן הלאומי.^[16] תושבי הכפר הרי היו ילידים, כמוהו. הוא סבב איתם במורדות סילוואן ושרטט איתם את תוואי הדרכים. הוא שיכן את פליטי שכונת המוגרבים שפנו בן לילה ממה שהפך לרחבת הכותל המערבי. הוא ראה את האנשים שמולו.

זעמו של בנבנישתי ניתך בעיקר על האדריכלים שזכו לאוזן קשבת אצל קולק. "הכרמים והספדים (האדריכלים רם כרמי ומשה ספדי, אנ"ש ונ"ח) השפיעו על ירושלים יותר מאשר אלה אשר נבחרו לעבוד בשמה", רטן בראיון שהעניק לאלונה נצן-שיפטן ב-2020. הוא הבין תשתיות, כלכלה, אזרחות, אבל האדריכלים דיברו בשפה אחרת שהוא לא הבין ושקולק אהב בשל יוקרתה בניו יורק. בנבנישתי הוביל את מושב התכנון בפגישת ועד ירושלים ב-1975 ונקלע לוויכוח סוער עם ספדי ומרעיו. התכנון, כך טען, הוא תחרות על משאבים, והאיזון ביניהם חייב לשקף את ערכיו שלו, ערכים של איש ציבור, היסטוריון, בנו של גיאוגרף מיתולוגי ואיש ירושלים. את זה, הטיח באדריכלים, לא לומדים בבתי ספר מקצועיים לאדריכלות. ודאי, השיבו האדריכלים, תכנון הוא הטריטוריה שלך, אבל אנחנו מדברים על עיצוב עירוני, שהוא לא מסמך דו-ממדי, אלא יחסים מרחביים. זה האופן שבו חלקי העיר חוברים זה לזה, הדבק ביניהם, ואת זה, טענו המומחים, לומדים בדיוק בבתי הספר שאת שפתם בנבנישתי לא פיצח. שלוש שנים לאחר מכן הוויכוח הגיע לשיאו. משה ספדי, שכבש את קולק במוניטין קוסמופוליטי ובפרופסורה מהרווארד, ביקש להרוס את השכונה הילידית והרב-תרבותית - המרכז המסחרי בממילא שקרס אל תוך שטח ההפקר של העיר החצויה. המגה סטרוקטורה שהציע להקים הסטארכיטקט חובק העולם במהלך דרמטי של פינוי בינוי הייתה מיזם אחד יותר מדי. סלע המחלוקת הזה הפריד ב-1978 בין בנבנישתי לעיריית ירושלים. בהרצאה שנשא בערוב ימיו אמר אמנון ניב, אדריכל מוכשר וכריזמטי מלב הברנז'ה שקולק אימץ ומינה למהנדס עיר, כי קולק "יצר מצב בין האנשים המשרתים אותו של תחרות על אהבתו". באותה ההרצאה ספד ניב לידידות שאבדה עם בנבנישתי, הידיד והחבר שקלט אותו ועזב זמן קצר לאחר שניב ניצח בתחרות על חיבתו של קולק. גם הוא וגם ירושלים, אמר בצער, איבדו אינטלקטואל מבריק, "בין היחידים שאני לומד ממנו עד היום."^[17]

קואליציה א-פוליטית

על אף חילוקי הדעות הסוערים, ראש העיר הווינאי וסגנו איש המעשה הילידי הצליחו ליישם את הציונות הליברלית שלהם בזכות מבנה ארגוני ייחודי שרקח קולק עוד בשנים שהיה מנכ"ל לשכתו של בן-גוריון. לדבריו חלוקת העבודה בינו לבין בן-גוריון זימנה לו יד חופשית בגזרת התרבות, התיירות וההסברה. בנבנישתי, בן האצולה הירושלמי, היליד, מעיד על עצמו שחבר אליו עוד אז, וסייע, בין השאר, לפנות את בית הקברות המוסלמי, כדי לבנות על אדמותיו את הילטון תל אביב. שם התוודע בנבנישתי לקואליציה שקולק הכשיר. כנגד הטענה הרווחת שלקולק היו יחסי ציבור מצוינים אך תקציב זעום, אפשר להציב את מבחר החברות הממשלתיות, שסרו למרותו של קולק או שהיו שותפות למנגנון העירוני שבנה. באמצעותן פיתח קולק מנגנון כלכלי שתמך בפוליטיקה התרבותית שלו בירושלים. מנגנון זה, כמו גם קרן ירושלים שהקים, העניקו לו מידה של אוטונומיה עירונית אל מול המכש הממשלתי.

שאיפתו של קולק הייתה לבנות מנגנון שיתמוך ביישום המדיניות שנגזרה מהפוליטיקה התרבותית והייתה מבוססת על עליונות מוסרית ומכנה משותף ערכי - מי לא יתמוך בייפוי העיר, בחשיפת עברה, בטיפוח התרבות בתחומיה? בוועד ירושלים שזימן לא היו פוליטיקאים, רק אנשי רוח ותרבות. טענו כלפיו שזה תרגיל ביחסי ציבור, אבל התרגיל הזה השפיע עמוקות על שינוי השיח התכנוני בארץ, ובעקבותיו קמה היחידה לתכנון אורבני בעירייה שהצליחה לתרגם עיצוב עירוני למדיניות אורבנית תחת עינו הפקוחה של בנבנישתי. בניגוד לפוליטיקה הרשמית, החשופה, המבוקרת, הפוליטיקה התרבותית של קולק הייתה סמויה מן העין, בנויה על העוצמה של המובן מאליו הממלכתי. במערכת הרשמית אם שר הבריאות החרדי עובר למשרד השיכון, יש לצפות שערים ושכונות חרדיות יזכו לתקציבים גבוהים. לא כך הם הדברים בכל הנוגע למוסדות, כגון רשות הגנים, החברה לפיתוח מזרח ירושלים, קרן ירושלים וחברת קרתא שעבדו בצמוד לקולק. לאלה יש מנדט ממוקד ומקצועי, שאינו מתחלף עם התחלפות השלטון, כיוון שפעולותיהן התרבותיות ממודרות כביכול מהזירה הפוליטית ונעשות על בסיס הכרה בטובת הכלל כפי שנתפסה בבית הגידול המפא"יניקי של הממלכתיות הישראלית.

גם חמישים שנה לאחר מכן היה בנבנישתי משוכנע שכוונותיו של קולק היו להטיב, לייפות ולא לנשל ערבים. הקואליציה שלו התבססה על שותפות ערכית שביקשה לקדם ערכים ליברליים אל מול ממשלה מיידת. בנבנישתי לא יזם את הקואליציה המבנית הזאת, אך פעל במסגרתה. המבנה הבלתי פורמלי, המשוחרר מכבלי הפוליטיקה הרשמית והמעוגן בערכי הממלכתיות, יאפשר למי שיבואו אחרי קולק ובנבנישתי לעצב את האגן הקדוש של ירושלים באופן שונה לחלוטין. "אנחנו אידיוטים שכמונו, חשבנו שאנחנו נוכל עם הגישות הליברליות שלנו להכיל גם את התושבים הערבים [...]" אבל אנחנו חשבנו שנחיה לנצח, אנחנו המפא"יניקים הליברלים, היינו אוריינטליסטים והתעסקנו עם ערבים [...]" אבל הליברלים המפא"יניקים הפסידו, עלו לשלטון אחרים, שיש להם אתוס אחר ולקחו את כל החוקים והתקנות של הפארק הלאומי בעיקר ביחס לערבים והפכו אותם למה שאתם רואים שעושים היום ביחס לאוכלוסייה הערבית", אמר בנבנישתי ב-2017.^[18]

אין צורך לפרש את דבריו של בנבנישתי. הוא ציין במפורש שהוא מתכוון בין היתר לעמותת אלע"ד. עמותת הימין ששמה לעצמה למטרה לייחד את ירושלים, קיבלה לידיה את ניהול הגן הלאומי "עיר דוד" שבסילוואן ב-1997, ומאז השתמשה בכישרון רב במנגנון הגמיש וחסר הגבולות שקולק בנה ובנבנישתי פעל לפיו. הגן הלאומי שנועד להגן על העיר העתיקה, מעין מוזיאון מנותק מהעיר, הפך להיות קרדום לנישול הפלסטינים. השיח על שמירת הנוף התנ"כי הפך להיות גרוטסקה אדריכלית-תיירותית של מתקני הגן הלאומי. תקנון תוכנית עמ/9, שנועדה לשמר את הנוף, נוצל לאישור הקמתן של אטרקציות תיירותיות, כגון חניון קמפינג, אומגה, גשר חבלים ואין ספור מרכזי מבקרים. כך המנגנון שהושתת על תפיסת הילידות והליברליות היחסית של בנבנישתי ובני דורו הפך להיות המנגנון הלאומני והמנשל של עמותת אלע"ד ודומיה, שהכתירו עצמם ליורשי הפרויקט הממלכתי שנזנח. הצלחת העמותה אינה שנויה במחלוקת וארגוני מתנחלים אחרים בגדה המערבית מעתיקים את המודל זה שנים רבות.

קרדומי הפרדה

קשה לעקוב אחר כל המיזמים שמובילה עמותת אלע"ד, אבל על סדר יומה של העמותה בשנים האחרונות יש שלושה בולטים במיוחד: הרחוב ההרודיאני, המכונה גם "דרך עולי הרגל"; "הרכבל לכותל" ומרכז המבקרים "מתחם קדם". הראשון הוא תעלה תת-קרקעית, השני הוא כלי תחבורה שמרחף בשמיים והשלישי מחבר בין השניים הראשונים. הרחוב ההרודיאני (או המדורג) הוא רחוב מהתקופה הרומית השוכן מטרים מספר מתחת לשכונת ואדי חילוה שבסילוואן, והוא נחפר נמרצות ובשיטות ארכיאולוגיות שנויות במחלוקת כדי להפוך לדרך הראשית של ירושלים הקדומה לטובת התיירים. "הרכבל לכותל" הוא פרויקט שמקדם משרד התיירות באמצעות הוועדה לתשתיות לאומיות. ו"מתחם קדם" הוא בניין מסיבי שמתוכנן להיבנות סמוך מאוד לחומות, ועליו אמר דוד קרויאנקר: "אני מכיר את תכנון ירושלים מקרוב כבר 45 שנה ומעולם לא נתקלתי בתוכנית עם כל כך הרבה עזות מצח ועם פוטנציאל קטלני כמו התוכנית הזו".^[19] תחת העילה הניאו-ליברלית של שירותי תיירות והתחביב הממלכתי של סדנאות ארכיאולוגיה, מתוכנן בניין ששטחו במטרים רבועים כשני מגרשי כדורגל. הבניין מתפקד כצומת עירונית רב-ממדית שתחבר את ירושלים של מטה לזו שמרחפת מעליה.^[20] המנהרה תעבור דרכו והרכבל ינחת על הגג שהולך וגובה מתוכנית לתוכנית כדי, כמה פרדוקסלי, לא לפגוע בבתי הפלסטינים מתחתיו. התוצאה של כל זה היא הפרדה. כשהפרויקטים יושלמו יוכל אדם לטייל יום שלם בירושלים הקדומה, לרחף מעליה וללכת במנהרה מתחתיה, בניתוק מוחלט מהעיר עצמה והתושבים שחיים בה.^[21]

הפרדה בין האוכלוסיות היא מונח מפתח אצל בנבנישתי. בתנאי אי-ההפיכות, כשהישראלים אינם רוצים וגם אם ירצו כבר אינם מסוגלים להיפרד מהפלסטינים כחלק מהסכם שלום שוויוני, הם נפרדים מהם בשטח. ככל שמתחזקת אי-ההפיכות כך גוברת בקרב חלקים גדולים בחברה הישראלית השאיפה להפרדה. שאיפה זו מתבררת כאשליה במקרה הטוב, ולרוב כאמצעי נישול. התוצאה היא קריעת הנוף הילידי, בסיס העניין כולו, באמצעות גדרות תיל וחומות בטון, כבישים עוקפים, גשרים ומנהרות. "החלוץ העובר לפני המחנה הוא הדחפור הצהוב ואחריו משתרך מיד פס האספלט", כתב בנבנישתי על מחיר ההפרדה. "עשרות הכבישים העוקפים שנשללו יעגנו סופית את מפעל ההתיישבות הציוני בנופי התנך, נחלת אבותינו [...]. באווירה זו לא היה כל סיכוי שמישהו ישקול ברצינות מה המחיר האמיתי הכרוך בסלילה הקדחתנית הזאת, המחיר הנורא של הרס בלתי הפיך לנוף הרגיש כל כך, אותו נוף תנ"כי שהוא לכאורה עילת המבצע כולו".^[22]

"הכמיהה ל'הפרדה' באה לתת סיפוק לצורך העמוק להתעורר בוקר אחד ולהיווכח שנפתרה הבעיה - האחרים נעלמו ואינם", כתב בנבנישתי. שלושת הפרויקטים הרב-ממדיים של אלע"ד בסילוואן הם המקרה הקיצון של הפרדה בלב האגן, שעיצובו גילם את החזון הליברלי של קולק ובנבנישתי. מבקרים ראו בטיפול באגן גולת הכותרת הנאורה של תכנון ירושלים המאוחדת, מקום שבו שיקולים מקצועיים ניצחו את הפוליטיקה. הכישלון, ההפסד בדיעבד, לא יכול היה להיות צורב יותר.

אין הכוונה להטיל אשמה על בנבנישתי ועל בני דורו. וממילא הוא עצמו נטל על עצמו חלק גדול מהאשמה, בוודאי גדול יותר מחלקו האמיתי. בסופו של יום היה גם בנבנישתי כפי שהוא עצמו כתב על קולק: "האיש הטוב בטרגדיה ששמה ירושלים".^[23] לזכותו יאמר שהוא הבין מוקדם מכולם לא רק את

המצב לאשורו ואת המחירים שבני הארץ הזו, ילידים ושאינם ילידים, ישלמו עליו, אלא גם את ערכם האמיתי של חיים ללא הפרדה. וכך הוא כתב באוטוביוגרפיה שלו:

נולדתי בבית החולים הישן על שם רוטשילד ברחוב הנביאים "וקברי מוכן לצד אבותי, בחלקה הספרדית הישנה של בית הקברות בהר הזיתים, בחלקה הנקראת על שם הכותל המערבי - חלקת אל בוראק. המרחק בין שני האתרים האלה הם כקילומטר בקו אוויר. זהו המרחב שבו נטועה זהותי, וכל ניסיון לתארה במונחים מתוחכמים ומסובכים הוא ביטוי לתלישות של מהגרים. אבל מי שיעז לזנות אותי 'ירושלמי גזעי' - ומתכוון בכך לזהות הרומזת על תחושת בעלות וזיקה אתנוצטרית-יהודית - טועה. אדרבה, ירושלמי עבורי הוא מי שהפנים את הרבגוניות האנושית והאוניברסליות של עירו, הנחנקת תחת האובססיה לאחיזה אקסקלוסיבית.^[24]

הערות שוליים

- [1] † מירון בנבנישתי, "דור שלם הלך לאבדון", **הארץ**, 16.3.2017.
- [2] † מירון בנבנישתי, **חלום הצבר הלבן: אוטוביוגרפיה של התפכחות**, ירושלים: כתר, 2012, עמ' 191.
- [3] † שם, עמ' 13.
- [4] † זלי גורביץ' וגדעון ארן, "על המקום: אנתרופולוגיה ישראלית", **אלפיים** 4, 1991, עמ' 9-44.
- [5] † משה דיין, **לחיות עם התנ"ך**, ירושלים: עידנים, 1978.
- [6] † מירון בנבנישתי, "בינו לבני לבין טלביה", **הארץ**, 25.8.2000.
- [7] † בנבנישתי (לעיל הערה 2), עמ' 173.
- [8] † בנבנישתי (לעיל הערה 2), עמ' 176.
- [9] † עמוס אילון, **ירושלים: שיגעון לדבר**, תל אביב: דומינו, 1991, עמ' 214.
- [10] † בנבנישתי (לעיל הערה 2), עמ' 191.
- [11] † טדי קולק, **ירושלים אחת: סיפור חיים**, תל אביב: ספריית מעריב, עמ' 236.
- [12] † **תוכנית אב ירושלים 1968** בידי אביה השמשוני, יוסף שבייד וציון השמשוני, ביוזמת עיריית ירושלים ובהשתתפות משרד השיכון, משרד התחבורה, מנהל מקרקעי ישראל ומשרד הפנים, ירושלים: עיריית ירושלים, 1972.

[13] † לדיון בוועד ירושלים והסערה סביבו ראה:

Alona Nitzan-Shiftan, "Frontier" in *Seizing Jerusalem: The Architectures of Unilateral Unification*, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 2017. P.187-230.

[14] † קולק (לעיל הערה 11), עמ' 214.

[15] † לדיון על הפוליטיקה התרבותית של קולק: Nitzan-Shiftan (לעיל הערה 13), עמ' 137-186.

[16] † להרחבה: שירה וילקוף ואלונה נצן-שיפטן, "'הזדמנות היסטורית': נוף, ממלכתיות ותחרות בהקמת הגן הלאומי סובב חומות ירושלים, 1967-1969, " **קתדרה** 163, ניסן (תשע"ז) עמ' 163-190.

[17] † אמנון ניב, "תפקיד האדריכל בפיתוח העיר מול הממשל העירוני", מתוך **ארכי-פוליטיקה, הוועידה החמישית של עמותת אדריכלים מאוחדים בישראל**, 1.2005.6-7. להרחבה: שירה וילקוף ואלונה נצן-שיפטן, "'הזדמנות היסטורית': נוף, ממלכתיות ותחרות בהקמת הגן הלאומי סובב חומות ירושלים, 1967-1969, " **קתדרה** 163, ניסן (תשע"ז) עמ' 163-190.

[18] † כנס "ערב ספר - אוןֶשֶׁלים: ישראלים ופולסטינים בירושלים 1967-2017", ון ליר, 18.7.2017.

[19] † ניר חסון, "אנשי רוח, אדריכלים ואונסק"ו נגד פרויקט מתחם המבקרים במעלה סילוואן", **הארץ**, 1.1.2014.

[20] † אלונה נצן-שיפטן, "על המודרניזציה שלוחת הרסן של העבר: התוכנית לבניית 'מרכז קדם' בחניון גבעתי בירושלים", **תיאוריה וביקורת** 48, קיץ, 2017, עמ' 177-190.

[21] † להרחבה: ניר חסון, **אורשלים**, תל אביב: עליית הגג ומשכל, 2017, עמ' 255-307.

[22] † בנבנישתי (לעיל הערה 2), עמ' 83.

[23] † מירון בנבנישתי, "טדי האיש הטוב בטרגדיה ששמה ירושלים", **הארץ**, 2.1.2007.

[24] † מירון בנבנישתי, "לא יהיו פה שתי מדינות", **הארץ**, 4.10.12.

ניר חסון הוא כתב "הארץ" לענייני ירושלים וארכיאולוגיה ותלמיד מחקר במכון טרומן. פרופ' אלונה נצן-שיפטן היא ראש המרכז לחקר המורשת הבנויה ע"ש אבי ושרה ארנסון, ומלמדת היסטוריה, תיאוריה וביקורת של ארכיטקטורה בטכניון.
